

**NİZAMİ YARADICILIĞINDA XEYİR VƏ ŞƏR
İDEYALARININ İFADƏSİ (“XEYİR VƏ ŞƏR” MƏNZUM
HEKAYƏSİ ƏSASINDA)**

**EXPRESSION OF THE IDEAS OF GOOD AND EVIL
IN NIZAMI'S WORKS (BASED ON THE VERSE STORY
“GOOD AND EVIL”)**

**ВЫРАЖЕНИЕ ИДЕЙ ДОБРА И ЗЛА В
ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ (ПО МОТИВАМ
ПОЭМЫ «ДОБРО И ЗЛО»)**

Elçin QALİBOĞLU (İMAMƏLİYEV)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

elcin.galiboglu@gmail.com

Summary

Nizami Ganjavi's work is the pinnacle of epic art. Such a clear, mature, deeply observant poetic view of the world, life and people is invaluable even in our age. At the heart of his work are the rich philosophical and poetic traditions of the East.

Nizami's greatness lies in creating an immortal tradition. The theme of love is the main direction in N. Ganjavi's work. He believes that the sublime event of love cleanses a person inwardly and spiritually, emphasizing the inevitability of living with this divine feeling.

Nizami's image of a lover is divinely tolerant, loyal and therefore happy and dignified. These features have a unique expression of life, historical and national tradition in the Azerbaijani-Turkish spirit. There can be no humanity without national affirmations of human feelings. In his time, Nizami, as a living, creative person, played a unique role in transmitting these divine qualities to us for centuries. The images he took from history think and act in the human dimension of the Azerbaijani-Turkish thought. The ability to present images in history differently is an unparalleled ability of the creator.

The same can be said about other heroes, their copies in general. This is natural. Because creativity requires originality. This means that what Nizami created was Nizami's, as well as Nasimi's, Khatayi's, Fuzuli's and others. created by our classics.

The article scrutinizes the expression of the ideas of Good and Evil in Nizami's work, from the initial mythological thought to the human images in art (based on the verse story “Good and Evil”).

Key words: Nizami and Azerbaijan, expression of ideas of Good and Evil in Nizami, Nizami's morality, Nizami's humanistic mindset, mythology in Nizami's art

Резюме

Творчество Низами Гянджеви – вершина эпического искусства. Его ясный, зрелый, глубоко наблюдательный поэтический взгляд на мир, жизнь и людей бесценен даже в нашу эпоху. В основе его творчества стоят богатые философские и поэтические традиции Востока.

Величие Низами заключается в создании бессмертной традиции. Тема любви – главное ведущее направление в его творчестве. Он считает, что возвышенное явление под названием любовь очищает человека внутренне и духовно, подчеркивая неизбежность жизни с этим божественным чувством.

В основе концепции Низами лежит любовь к человеку. Выражение этой любви настолько яркое, живое и художественное, что даже сейчас при чтении кажется зрелым выражением человеческих чувств. Прежде всего, Низами Гянджеви привлекает внимание как уникальное человеческое выражение азербайджанского духа и духовности, как высоко творческое событие своего времени.

В статье исследуется выражение идей Добра и Зла в творчестве Низами, от первичной мифологической мысли до человеческих образов в художественной литературе (на основе поэмы «Добро и Зло»).

Ключевые слова: Низами и Азербайджан, выражение Низами идей Добра и Зла, мораль Низами, человечность Низами, мифология в творчестве Низами

Giriş. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı dastan bədiyyatçılığının zirvəsidir. Dünyaya, həyata, insana bu dərəcədə aydın, yetkin, dərin müşahidəçi şeiriyətli baxış çağımızda da əvəzsizdir. Onun yaradıcılığının özülündə Şərqlin zəngin fəlsəfi-poetik ənənələri durur.

Nizaminin böyüklüyü ölməz ənənə yaratmasındadır. N.Gəncəvinin yaradıcılığında eşq mövzusu əsas aparıcı bir yöndür. O, eşq adlı ülvi hadisənin insanı daxilən, ruhən təmizlədiyinə inanır, bu ilahi duyğu ilə yaşamağın qaçılmazlığını önə çəkir.

Hər gecəm oldu kədər, qüssə, fəlakət sənsiz,
Hər nəfəs çəkdim, hədər getdi o saat sənsiz (7, 34).

Yaxud:

Sənsiz ölürəm, nigar, tez gəl,
Ömrüm başa yetdi, yar, tez gəl (7, 39).

Bu, insanın başqası üçün özündən keçməsidir. İnsan başqası üçün yaşayanda var olur. Özündən keçmə – sevginin əlifbasıdır əslində. Nizaminin lirik qəhrəmanı daxilən yetkindir, sevginin mahiyyətini bütün varlığıyla anlayır, duyur. Ona görə ki, bu cür yaşam onun üçün nəfəsdir. Bu ilahi duyuma yetmək, duyğu zirvəsində eşqi car çəkmək Nizaminin ulusal (xəlqi) imkana varmasıdır. Bənzərsiz insanların ulusal ölçüdə yaradıcılığı onların həm də tükənməz bəşəri imkan qaynağı, sorağı olmalarıdır.

Nizami Gəncəvi bu ulusal imkana yetdiyi dərəcədə bəşəriyyətini əsərlərində ifadə etməyi bacardı. Onun əsərlərinin dili farscadır, başqa tərəfdən, zahirən ulusallığından daha çox bəşəri görünür, ancaq bu və başqa cəhətlər onun Azərbaycan ruhuna mənsubluğunu inkar edə bilmir.

Təbiidir ki, uzun müddət, elə indi də Nizami Gəncəvinin Azərbaycan-türk hadisəsi olmadığı ilə bağlı fikirlər səslənir. Ancaq bu qənaətlərin mənəvi, üstəlik də elmi əsası yoxdur. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: “Farspərəstlər və ermənilər Nizamini bizdən qopartmaq istəyirdilər. Gözələ və böyüyə türk, gözəlliklə böyüklüyə türklük, gözəl və böyük ifadəyə türkcə, gözəllik və böyüklük diyarına Türkünstan deyən bir şairə “sırf

farsca yazıb” deyə türk deməmək düzgündürmü? Əsla!” (2).

Prof. Seyfəddin Rzasoyun fikrincə, Nizami və onun kimi Azərbaycan şairlərinin fars dilində, lakin türk etno poetik düşüncə modelində yaratdıqları da Azərbaycan ədəbiyyatıdır. Belə olmasaydı, İran mütəxəssisləri Nizamini formal olaraq İran ədəbiyyatı tarixinə daxil etsələr də, onu “türk ətri saçan” (“türk iyi gələn”) sənətkar kimi öz milli ruhlarına yad hesab etməzdilər. Nizami ümumbəşəri şairdir. Öz yaradıcılığında bütün dünya xalqlarının, ümumən insanlığın mənafeyini güdən, yaratdığı milli obrazlar gülşənində türklüyü bədii-estetik gözəlliyin etalonuna çevirən Nizami tərənnüm etdiyi bu ümumbəşəri və ümum-milli idellərə görə dünya ədəbiyyatının faktına çevrilib. Nizami yaradıcılığında aydın ifadələnmiş, onun insan konsepsiyasının əsas bədii-estetik konsepti səviyyəsinə qədər inkişaf etdirilmiş türk milli kimliyi açıq şəkildə boy verir. Türklük Nizami yaradıcılığının ruhuna hopmuş, yaratdığı bədii dünyanın ab-havasına, rəng-ruhuna çevrilib (9, 8).

Xalq (ulus) beşgünlük hadisə olmayıb, yaradıcıdan öncə də, sonra da var olan, mahiyyətə yetkin fərdlərin yaradıcılığının, yaşamının ifadəsi kimi meydana çıxır. O deməkdir ki, xalq (ulus) adlı hadisə Nizamini yetirdiyi dərəcədə Nizami də bu hadisənin – ənənənin təsdiqi, davam etdiricisidir.

Nizaminin aşıq obrazı ilahi dözümlüdür, sədaqətlidir, deməli, həm də səadətlidir, ləyaqətlidir. Bu cəhətlərin Azərbaycan-türk ruhunda özünəməxsus yaşam ifadəsi, tarixi-ulusal ənənəsi var. Bəşəri duyğuların ulusal təsdiqləri olmasa, insanlıq var olmaz. Nizami öz çağında canlı, yaradıcı insan olaraq bu ilahi keyfiyyətlərimizin yüzillərlə ötürülməsində bənzərsiz rol oynayıb. Onun tarixdən götürdüyü obrazlar Azərbaycan-türk düşüncəsinin həm də bəşəri ölçüsündə düşünür, davranır. Tarixdəki obrazları fərqli təqdim edə bilmək qabiliyyəti yaradıcının misilsiz bacarığıdır. Başqa qəhrəmanları, ümumən obrazları haqqında da bunu demək olar. Bu da təbiidir. Yaradıcılıq özünəməxsusluq tələb edir. O deməkdir ki, Nizaminin yaratdığı Nizaminindir,

eləcə də Nəsiminin yaratdığı Nəsiminindir, Xətayinin yaratdığı Xətayinindir, Füzulinin yaratdığı Füzulinindir və b.

“Sirlər xəzinəsi” ləyaqət, ədalət, doğruluq carı çəkir. Nizami ədalətsizliklə barışmır, insanın ilahi imkanlarına inanır, zəhmət-sevərliyi, hünərvərliyi vəsf edir. İnsan gərək paxıl olmasın, başqasının uğuruna sevinməyi bacarsın... Bu, böyük şairin əxlaq ölçüsünü aydınlıqla təsdiq edir. Onun ölçüsündə insanın ölümü mərdliklə qarşılmasının gərəkliyi ayrıca vurğulanır.

Fil.ü.e.d. R.Qafarlı yazır, şair dünyanı vahid orqanizm kimi götürüb onun içərisində olan bütün varlıqların eyni başlanğıcdan güc alaraq idarə edildiyini irəli sürür və hər şeyin bir-biri ilə əlaqələnməsinə, bağlanmasına, təbiətdə, cəmiyyətdə müxtəlif münasibətlər qurulmasına, yeniləşməyə təkan verən enerjini məhəbbətlə eyniləşdirir. İnsanı – dünyanın əşrəfini əsas canlı varlıq kimi eşqin daşıyıcısı hesab edir (3, 34).

Nizami Gəncəvinin şair-mütəfəkkir dünyasına baş vuran oxucu dünyanın mürəkkəbliyini, ziddiyyətliyini bütün çalarlarına, incəliklərinə kimi anlayır. Bu, Nizaminin çağımızda da davam edən, Azərbaycan ruhunu – mənəviyyatını, əxlaqını, davranışını, mədəniyyətini, inamını, idrakını təsdiq edən müəllimliyiidir.

Nizaminin “Xosrov və Şirin”i ideal məhəbbət dastanıdır. Burada eşqin yüksək bədiyyat ölçüsündə ifadəsi diqqəti çəkir. Nizami Xosrovu dayanmadan tərbiyə edir, sonda Şirinin ilahi sevgisini anladır. Şirin ləyaqət, ismət rəmzi olaraq daim gözümüzdə ucalır. Nizaminin ilahi müəllimlik keyfiyyətlərindən biri budur.

Yeri gəlmişkən, S.Rzasoy başqa bir məqama da diqqət çəkir: “Xosrov və Şirin” əsərində Azərbaycan hökmdarı Məhinbanunun qardaşı qızı Şirin sevdiyi fars şahzadəsi Xosrovdan ötrü çilgün hərəkətlərə yol verəndə bibisi ona deyir:

Əgər o – Aydırsa, biz – Afıtabıq (Günəşik – E.Q.),

O – Keyxosrov, bizsə – Əfrasiyabıq.

Bu beyt təkcə Nizaminin yox, eləcə də Azərbaycan xalqının milli kimliyinin, milli varlığının, bu xalqın dünyanın harasından başlayıb harasına getdiyinin “manifesti”, milli “bəyannamə-

sidir”. Bu beyt eyni zamanda Nizami şəxsiyyətinin etnik-mədəni varlığımızın hansı qaynaqlarına bağlı olduğunu, şairin nə qədər aydın milli-ideoloji düşüncəyə malik olduğunu parlaq şəkildə ortaya qoyur” (9, 7).

“Leyli və Məcnun”da qeyri-adi, zamanın ölçülərinə sığmayan eşqin şahidi oluruq. Nizaminin Məcnunu mətanətə yüksəlir, aşılıq qismətini dərindən anlayır, ilahi aqibətinə yetir. Ümumiyyətlə, Nizami obraz yaratmaqda mahirdir. Bu obrazlar ayrı-ayrılıqda həyatın Xeyir-Şər anlayışlarını, keyfiyyətlərini bütün aydınlığı ilə ifadə edirlər. Nizaminin müsbət qəhrəmanları ciddilik üstə kökləniblər, insanlığın xalisidirlər, cəfəkeşdirlər, fədakardırlar, həm də vəfalıdırlar. Onlar sevdikləri üçün yaşaya, onun uğrunda ölə bilirlər. Əsl məhəbbət budur.

“Yeddi gözəl”də Nizami Bəhrəmi həyatın bütün acı-ağrılarından səbirlə keçirərək, həqiqəti anladır: mənəvi böyüklüyə yetmək istəyən şəhvaniliyi ötməlidir. Əxlaqlı olmaq – insanlığa zidd olanlardan imtinaya çatmaqdır həm də. Nizaminin İsgəndəri tarixdəki deyil, Nizamininkidir. Azərbaycanı təmsil edən Nüşabə dünyanın fatehi İsendərə dərs keçir. Bu, əslində Nizaminin dərsidir. Nizaminin İsgəndəri sonda hətta filosofluğa yüksəlir. Bu, Nizami bədiyyatının, görümünün əbədi təsdiqidir. Şair bununla fatehliyin ötəri, keçici, insanlığın, həqiqətə yetməyin isə əbədi istək olduğunu anladır. Nizami daxili dünyasını yaratdığından ki, qəhrəmanlarını da yarada, onların vasitəsilə təzadlı dünyanın əksinə olaraq ideal dünyasını təsvir, təqdim edə bilir.

Nizami konsepsiyasının özülündə insana sevgi durur. Bu sevginin ifadəsi o dərəcədə canlı, yaşarı, bədiyyatlıdır ki, indi də dünyanın istənilən ölkəsində oxunarkən bəşəri duyğuların yetkin ifadəsi olduğu görünür, bilinir. Hər şeydən öncə, Nizami Gəncəvi Azərbaycan ruhunun, mənəviyyətinin bənzərsiz bəşəri ifadəçisi, çağından yüksək yaradıcı hadisə kimi diqqəti çəkir.

Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasına daxil olan “Xeyir və Şər” hekayəsindəki Xeyir və Şər obrazlarının mifoloji qaynağını araşdırdırmaq çağımız və bundan sonrakı dönm üçün olduqca

gərəklidir. Ona görə ki, Nizaminin ulusallığının tam, hərtərəfli sübutu bu mifoloji açarla bağlıdır.

Xəlqi düşüncədən gələn, folklorda obrazlaşan Xeyir və Şər ideyaları indi də dünya dinlərinin, fəlsəfi düşüncəsinin özülündə durur. Nədən bu ideya belə aparıcıdır? Ona görə ki, insan özünü anlayandan dünyanın mahiyyətində bu iki ideyanın durduğuna inanılıb. Bu ideya Zərdüştün “Avesta”sında mənalandırılıb. Əslində, dünya dinlərinin, fəlsəfələrinin Xeyir və Şər ideyalarından yaradıcı bəhrələnməsi və ifadəsi “Avesta”dan başlayır.

E.Əlibəyzadə “Bilqamis”dan fərqli olaraq “Avesta”nın keçib gəldiyi yolun daha mürəkkəb, daha keşməkeşli olduğunu bildirir: “Avesta” əldən-ələ düşüb, çox xalqlara təsir edib, onların həyatına, məişətinə keçib. Hər xalq onu istəyinə uyğun mənimsəyib, yozub, dəyişdirib. Buna görə də “Avesta” əsl ruhunu, ilkinliyini, qədimliyini, xəlqi milli mənsubiyyətini çətinliklə qoruya bilib. Nizaminin tarixi taleyi də “Bilqamis” və “Avesta”nın taleyinə bənzəyir. Bu gün belə bəzi tədqiqatçılar fars dilində yazdığı üçün Nizamini fars şairi sayır, İran ədəbiyyatına daxil edirlər. Ancaq ağılımızın və ruhumuzun məntiqi başqa şey deyir: Nizaminin yazı dili fars dili olsa da, ana dili türk dilidir. Yəni Nizami əsərlərini farsca yazsa da, ruhu türk ruhudur, mənəvi dünyası türk dünyasıdır. Nizami farsofil Azərbaycan hökmdarlarının arzusuna “qulluq göstərməyə”, fars dilində yazmağa məcbur olmuşdu. Zamanla, şəraitlə bağlı Zərdüşt ideyaları və ümumən maqlar da fars imperiyasına xidmət göstərmək məcburiyyətində qalmışdılar” (5, 5).

Nağıllarda Xeyir və Şər obrazları var, kökü qədim xəlqi düşüncəmizdən gəlir. Nağılılıqda bu və ya başqa gözəl istəyin gerçəkləşməsi üçün qəhrəman tələb olunur, ondan umulan tələblər var. Hər şeydən öncə, qəhrəman düşüncə yiyəsidir. Qəhrəmanın obrazını ağılda, düşüncədə xalq ruhuna uyğun olaraq söyləyici yaradır, yaşadır. Ənənə beləcə qırılmaz. Bu obraz Məlikməmməddirmi, Nərbaladırmı, Cırtdandırmı? Hər birində nağıl qəhrəmanının çox, ya bütün cəhətləri var. Nağıl düşüncəsi qəh-

rəmanın istər-istəməz çətinliyi aşmasını tələb edir. “Məlikməmmədin nağılı”nda Məlikməmməd quyudan çıxmaq üçün çalışır: qəhrəman, ya da yarımqəhrəman olduğunu sübut etməlidir. Nə qədər ki Məlikməmməd özünü qəhrəman olaraq sübut etməyib, onun haqqında təsəvvürümüz tam deyil. Xalq düşüncəsində qəhrəmandan bütövlük umulur. Nağıl düşüncəsində yarımçıq qəhrəman mahiyyətcə yalançı qəhrəmandır. Nağıl dünyasında qəhrəman gedişatın düzənini dəyişir.

Nağıllarda Xeyir və Şər ideyalarının bir-biriylə döyüşünün şahidi olur. Xeyir işığı, Şər qaranlığı təmsil edir. Nə qədər qatı olsa da, qaranlığın yarılaacağına nağıllarda qəti inam var. Nağıllarda bütöv qəhrəman doğruçu, tərəddüdsüz, yəni qətiyyətli, yarımçıq qəhrəman yalançı, tərəddüdlü, yəni qətiyyətsizdir. Azərbaycan nağıllarında əsl qəhrəman tilsimi qırır, çətinlikləri aşır, səadətə yetir, yetirir.

Nağıl düşüncəsi şübhəsiz, öncədir. Ancaq Zərdüşt tərəfindən “Avesta”da Xeyir və Şər ideyalarının mənalandırılması nağıllarımızdakı bu əsas yönün söyləyici ağılında, yaddaşında cilalanmasına səbəb olub. Ümumiyyətlə, bu və ya başqa folklor janrında az-çox dərəcədə Xeyir və Şər ideyalarının ifadəsini görmək olur. Azərbaycan folklorunda bu ideyaların müəyyən hallarda dərinlərə çəkilməsinin, başqa biçimlərdə aşkarlanmasının səbəbi qədim tanrıçılıq, sonradan Zərdüştçülük ideyalarından əl çəkilməsi, bu təsəvvürlərin, ümumiyyətlə, dünyabaxışların yerini islam diniylə bağlı təsəvvürlərin tutmasıdır.

Azərbaycan muğamlarında Xeyir obrazı var. Bu, ardıcıl olaraq özüylə döyüşən, daxilən təkmilləşən, kamilləşən Xeyir xilaskarlığını təsdiq edən, Şərdən arınan kamil insandır. Azərbaycan muğamlarında insanın Şərdən arınması, bütövləşməsi xətti aydınca görünür, bilinir. Bütövlüyə yetən kamiilləşəndir, yarımçıqlıqdan qurtarandır. Muğamların hamısında bu yön var, ayrıca olaraq “Çahargah” dəstgahında – sonda (“Mənsuriyyə”də) tam mənəvi təmizlənməni müşahidə edirik.

Deməli, xəlqi düşüncəmizdə obrazlaşan Xeyir və Şər ideya-

larının ifadəsi ardıcıl olaraq əhvalımızda özünü göstərir. Hissin, duyğunun inkişafı Xeyirə doğrudur, Şərə deyil. Belə bir möhtəşəm özü (təməl) ideya xalq olaraq ruhumuzu yönləndirir, hər cür çətinliklərdən qurtulmağa bizə kömək edir.

Azərbaycan Sazında Xeyir obrazı varmı? Əlbəttə, var. Azərbaycan muğamlarında izlədiyimiz daxilən (içdən) təmizlənmə yönü özünü Sazda (Aşıq sənətində) Tanrıçılığın yenilməz ifadəsi səviyyəsində göstərir.

Sazın səsi əslində obrazlı desək, Xeyirin səsidir. İnsan təbiətdəki səsləri kəşf edir, yönləndirir, mənalandırır. O deməkdir ki, bəşər əlvanlığının ifadəsi olan hər bir xalqın Xeyir və Şər ideyalarının ömründə ifadəsi ilə bağlı yanaşması var. Şişirtmədən demək olar, xalqımızın bu ideyalarla bağlı yanaşması daha dərin, yetkin özünüifadəyə əsaslanır. Fəlsəfi poeziyada, musiqidə, incəsənətin müəyyən sahələrindəki özünüifadəmiz buna parlaq örnək ola bilər.

Bəs Tanrıçılıq-Zərdüştçülük birliyi varmı, varsa, özünü necə göstərib?

Tanrıçılıq – qədim türk düşüncəsinin ifadəsi olub, əcdad düşüncəsində kutsal (müqəddəs) sayılan hər şeyin (Göy (Səma) Ağac, Su, Yel, Dağ, Od və s.) tanrılaşdırılmasıdır. Türk düşüncəsində ilahilik insaniliklə təndir. Əgər Tanrıçılıq olmasaydı, Zərdüştçülük də olmayacaqdı. Mahiyyətə Zərdüştçülük Tanrıçılığın davamıdır. Gerçəkdir ki, Zərdüştçülük dünyabaxış olaraq çoxlu təhriflərə məruz qalıb. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq Zərdüştçülük mahiyyətini qoruyub saxlaya bilib.

Novruz düşüncəsi özündə Xeyir və Şər ideyalarının yaşarılığını aydınca göstərir. Təbiətin halında, həyatın gedişində mövcud olan ikili durum qədim insanları düşündürüb. Işıq-qaranlıq, isti-soyuq, məhsuldarlıq-qıtlıq və s. kimi bir-birinə zidd olan gerçəklik halları belə bir qənaət formalaşdırıb ki, bunların baş verməsi insandan asılı olmadığı dərəcədə çıxış yolu tapmaq ondan asılıdır. Əcdad inanıb ki, qaranlıq nə qədər qatı olsa da, işıq onu yaracaq. Başqa tərəfdən, çillələrin müddətinin yaza

doğru azalması, əcdad düşüncəsində soyuğun (qışın) Şər, istiliyin (yazın) Xeyir obrazında canlandırılması xəlqi düşüncənin qədimliyini, müdriqliyini göstərir.

Xeyir və Şər: İdeyadan Obrazlaşdırmaya...

Xeyir və Şər ideyasının obrazlaşdırılmasına Zərdüştün “Avesta”sında rast gəlirik. Xeyir obrazında Hürmüzd, Şər obrazında isə Əhrimən çıxış edir. İdeyanın obrazlaşdırılmasının dünyabaxışından bədiyyata – poeziyaya gəlməsinin ən gözəl örnəyi isə Nizami yaradıcılığıdır. Ümumiyyətlə, Nizami yaradıcılığında Zərdüşt ideyalarının ifadəsinə çox rast gəlirik.

Bu haqda ayrıca tədqiqat aparmış “Nizami yaradıcılığında Zərdüştilik” kitabının müəllifi İbrahim Quliyev Nizami Gəncəvinin Zərdüştilikdən qaynaqlanma mənbələrini, şairin bu dinin əsas prinsiplərinə münasibətini, bunların dünyagörüşündə necə ifadə olunduğunu izah etməyə çalışır, şairin poemalarındakı süjetlərin əsas hissəsinin Sasani dövrünün hakim dini olmuş zərdüştiliklə, onun mənəvi-əxlaq dəyərləri, ictimai ədalət prinsipi, dünyagörüşü ilə yaxından bağlılığına diqqət çəkir: “Buna görə də sənətkarın qəhrəmanlarının yaşadığı mühitə, ictimai-siyasi sistemə münasibətini bildiren fikir və ricətlərinin çoxu zərdüştilik terminologiyası ilə ifadə olunub (4, 7).

Nizaminin Zərdüşt ideyalarına əsərlərində bu dərəcədə geniş yer verməsinin səbəbi nədir? Nizaminin türklüyü danılmazdır, Azərbaycan alimlərinin bu yöndə tədqiqatları var, son illərdə bu məsələ daha geniş xarakter almaqdadır. Yəni Nizami yaradıcılığında Zərdüşt ideyalarına geniş yer verilməsi dahi şairimizin fars düşüncəsinə meyillənməsi ilə izah oluna bilməz, bu, mümkünsüzdür. Düzdür, tədqiqatçılar Nizaminin bəşər mədəniyyətindən soraq verən bütün dünyabaxışlara əsərlərində bərabər səviyyədə meydan verdiyini vurğulayırlar. Ancaq Zərdüştlük ideyalarına meyillilik istər-istəməz maraq doğurduğundan, bu məsələnin üzərindən saymazyana keçmək olmur.

Bəkir Nəbiyev və Teymur Kərimli yazırlar: “Dünya xalqlarının ədəbiyyatları içərisində Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı

həmişə öz zənginliyi və humanist ideyalarının vüsəti ilə seçilmiş və bu seçimlik indi də davam etməkdədir. Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi təfəkkürü bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə ilk peyğəmbəri – Zərdüştü və onun sistemli bədii-fəlsəfi dünyagörüşünü özündə əks etdirən “Avesta”-nı bəxş etmişdir” (1, 8).

Zərdüştilik dininin simvol və rəmzləri, ayin və mərasimləri, etik-əxlaqi normaları, istilah və terminləri, o cümlədən Zərdüşt haqqında rəvayət və əhvalatlar əsasən dörd yolla Nizami əsərlərinə daxil olub: Nizaminin özünün birbaşa zərdüştilik ədəbiyyatına və “Avesta”ya müraciət etməsi yolu ilə; Nizaminin müraciət etdiyi mövzular, hadisə, rəvayət, mifoloji hekayətlər vasitəsilə; əsərlərində Zərdüştiliyin təsiri və izləri açıqca sezilən qədim filosofların fikir və ideyaları barədə danışarkən və onların əsərlərini şərh edərkən Nizami istər-istəməz zərdüştiliyə gedib çıxması; islam dini vasitəsi ilə; Nizaminin zərdüştiliklə tanışlığı, bu təlimi hansı mənbədən oxuması və yaxud birbaşa zərdüştiliklə bağlı ədəbiyyatla tanış olub-olmaması, onun ayin və mərasimləri, rəmzləri haqqında nə dərəcədə məlumatlı olması barədə əldə dəqiq informasiya olmadığından, fərqli mülahizələr irəli sürülməkdədir. Bir çox tədqiqatçılar isə ümumiyyətlə, bu məsələnin üzərindən sükutla keçərək şairin bir çox dillərdə olan məxəzlərdən istifadə etdiyini bildirsələr də, konkret olaraq zərdüştilik ədəbiyyatının və bu ədəbiyyatın yazıldığı dilin adını çəkməmişlər. Burada ilkin səbəb ola bilsin ki, Nizami Gəncəvinin islama xüsusi münasibəti və o zamanın tədris müəssisələrində zərdüştilik ədəbiyyatına müdriklik ədəbiyyatı kimi yanaşılması tədqiqatçılara birmənalı nəticə çıxarmağa imkan verməyib (4, 53).

Qiyasəddin Qeybullanın da fikirləri məntiqi cəhətdən diqqət çəkir. Gəncənin uzun zaman atəşpərəstlərin baş od məbədinin yerləşdiyi məkan olduğunu yazan alim bildirir ki, maqlar odpərəst idilər, halbuki farslar heç vaxt odpərəst olmayıblar. Erkən orta əsrlərdə odpərəstliyin vətəni Atropatena idi və baş od məbədi də Atropatenanın paytaxtı Gəncə şəhərində yerləşirdi (5, 145).

Asif Ata “Avesta”-nı işıqpərəstlik, mənəvi təmizlik ünvanı

sayır, ayrıca vurğulayır ki, od “Avesta”da işıq rəmzidir, qaranlığa qarşı işıqdır. “Avesta” Əhrimənə qarşı Hürmüzd işığıdır, çirkə qarşı təmizlikdir – təmizlənmə, işıqlanma təlimidir. İlk Xeyir-Şər döyüşüdür, təzadlar münaqişəsidir, peyğəmbərlik vəhyidir, fəlsəfi idraktır, ruhani bədiyyətdir, Buddadan əvvəldir, Platondan əvvəldir, Şərqiyyətin əzəli mahiyyətidir, müqəddəs nikbinlikdir. “Avesta” Midiya mədəniyyətinin zirvəsidir, midiyalılar Şumer mədəniyyətinin davamıdır, “Avesta”nı Zərdüşt yaradıb – Şumer ənənələri əsasında; şumerlilər – turanlılar, türklərdir...” (5, 3).

Bəs Zərdüştlüyün mahiyyətini fəlsəfi cəhətdən necə ifadə etmək olar? “Təmiz söz, təmiz fikir, təmiz əməl” ideyasının mahiyyətə türk ruhuna xas olduğu aydıncə görünürmü? A.Atanın fikrincə, Zərdüştçülükdə Hürmüzd işığıyla Əhrimən qaranlığı arasında döyüş var; İşıq Allahı – Hürmüzd Qaranlıq Allahı – Əhrimənlə yerdə, göydə döyüşür, insanın daxilində – fikirdə, duyğuda, iradədə, əməldə döyüşür. Dinlərin hamısı Xeyir-Şər təzadı əsasında qurulub. Xeyir-Şər təzadı Hürmüzd-Əhrimən ikiliyinin təzahürüdür. Dini ikiliyin (dualizmin) canı Zərdüştçülükdür. Dinlər xilaskarlıq – messiyaçılıq ideyası əsasında qurulub. Messiyalar – dini xilaskarlar – Hürmüzd çeşidləridir. Buddaçılığın əsası daxili təmizlik ideyasıdır – imtina vasitəsiylə ruhu ram etməkdir. Bu ideya Zərdüştün təmizlik yolunun davamıdır: ifrat davamıdır, istəklərin inkarıdır – ancaq Zərdüştə qırılmaz tellərlə bağlıdır.

Zərdüşt Midiyalıdır, Midiyanıdır – Azərbaycanlıdır, Azərbaycanlıdır. Yeni eradan əvvəl VI əsrdə indiki Güney Azərbaycanda yaşayıb. Zərdüşt – Azərbaycanlıdır, Şərqiindir, Dünyanıdır (10).

“Yeddi gözəl”ə daxil olan “Xeyir və Şər” hekayəsinin nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, burada Xeyir və Şər ideyaları Nizami görümündə dahiyənə şəkildə obrazlaşdırılıb, ayrı-ayrı şəxslər kimi təqdim olunurlar. Folklardan – xalq düşüncəsindən gələn, xeyirə rəğbət, pisə nifrət duyğusunun ifadəsini burada bütün aydınlığı ilə görürük.

Azərbaycan folklorunda xeyirxahlıq, fədakarlıq kimi cəhət-

lər daim diqqəti cəlb edir, habelə xəyanət, alçaqlıq kimi cəhətlər yamanlanır. Nizami yaradıcılığında Xeyir və Şər ideyalarının ifadəsi ilkin mifoloji düşüncədən qaynaqlanır, onun misilsiz bədiyyatında insan obrazlarında yetkin təcəssümünü tapır.

Ümumiyyətlə, şarın irsində Xeyir və Şər ideyalarının ifadəsi yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçsə də, bunun ən bariz ifadəsini “Yeddi gözəl” poeməsindəki “Xeyir və Şər” mənzum hekayəsində görürük.

Hekayəti çinli qız söyləyir. İki cavan yola çıxır, yol yoldaşı olurlar. Birinin adı Xeyir, o birininki isə Şərdir. Bunların hər biri adlarına uyğun əməl yiyələridir. Nizami nədən iki bir-birinə əks surəti yanaşı qoyur? Təbiətin, həyatın gedişində ardıcıl müşahidə etdiyimiz əksliklərin insan obrazları olaraq yol yoldaşlığı oxucu üçün maraqlıdır. Nizami özünəqədərki mifoloji düşüncədən gələn, ictimai düşüncədə obrazlaşan bu ideyaları canlandırır, bədiyyatla onlara nəfəs verir, şəxsləndirir. Bu, maraqlı, gərəkli tapıntıdır. Zahirən bugünkü ədəbi düşüncə üçün arxaik sayıla bilər, ancaq Nizami görümlü, ifadəsi sübut edir ki, insanlığın bədi zövqünün mayasında bu kimi ibrətamiz, ruh tərbiyəsinə xidmət edən mövzular dayanmalıdır. Nizami ölçüsü insanlığın arzularına, yaradıcı xəyallarına tam cavab verir.

Xeyir obrazı insanlara inanan, xeyirxah, həm də “çətin günü düşünməyən” kimi təqdim olunur. Şər isə əksinə, bildiyini deməyən, təhlükəni gizlədən, bə, yamanlayıcıdır:

Şər yaxşı bilirdi yolu uzaqdır,
Susuz xarabadır, xeyli quraqdır.
Xəlvəti məşkinə su doldurub Şər
Dürr kimi gizlədi, vermədi xəbər.
Xeyir: – Yəqin yolda su var – deyirdi,
Hər tərəf susuzdu, o bilməyirdi (6, 226).

Burada obrazların əksliyi hər birinin daxili aləmini açmaq üçün gözəl imkan yaradır. Şərsiz Xeyirli insan varmı, mümkündürmü? Yaxud şərlə yoğurulmuş insanda xeyir adına balaca bir nişanə belə yoxdurmu? Nizaminin obrazları xalq ruhunun yetkin ifadəsi

kimi meydana çıxır. Bu obrazların şəxsində yüksək bədiyyat səviyyəsində Xeyir obrazında xeyirliyin, Şər obrazında isə şərliyin nədən ibarət olduğu görünür, bilinir. Əlbəttə, burada ideallaşdırma, obrazların halı, nə danışmaları, situasiyalar, hətta hansı xalqın qızının bu hekayəti söyləməsi Nizami xəyalının məhsuludur.

Ümumiyyətlə, bu mənəvi tablo Nizaminin yaratdığıdır: kökü Azərbaycan-türk düşüncəsindən gəlsə də, Nizaminin yaratdığı Xeyir, Şər obrazlarıdır. Hələ burada biz Nizaminin ulusal qaynaqdan gücünü aldığı bəşəriyyətini də aydınca görə bilirik.

Hekayə Nizaminin Xeyir obrazının Xeyirliyini, Şər obrazının da Şərliyini axıra kimi ifadə etməsiylə yadda qalır. Bu, Azərbaycan-türk folklorunda, mifoloji düşüncəsində yaşayan ulusal məntiqi yadımıza salır. Xalq düşüncəsində Xeyir axıracan Xeyirdir, Şər axıracan Şərdir. Xalq düşüncəsi yarımçıq xeyri xeyir saymır, eləcə də özünü Xeyir kimi göstərən Şərin şirin dilinə aldanmır.

Nizaminin düşüncəsində Şərin şirin dilinə aldanmaq olmaz, Şər Xeyir ola bilməz. Təbiidir, materialistik düşüncədə Şərin Xeyirə, Xeyirin Şərə keçməsi “əsaslandırılrsa” da məntiq yerini almır. Nizaminin məntiqi isə xalq düşüncəsindən güc alır, bu səbəbdən də insanlığa uyğun sayılır.

Gözü çıxarılan Xeyir işıqlı dünyaya həsrət qalır. Bu, “Məlikməmməd” nağılındakı qəhrəmanın qaranlıq dünyaya düşməsi motivi ilə üst-üstə düşür. Qaranlıq qatılaşır, Xeyir üçün haradasa çıxış yolu yoxdur. Ancaq bəxti üzünə gülür, sehrli ağacın yarpağı gözüne məlhəm olur. Burada əcdad düşüncəsində ağaca olan mifik inam özünü göstərir.

Şər şərliyini axıracan göstərsə də Xeyiri məhv edə bilmir:

Sevindi: “Əssə də – dedi – sərt külək,

Xələl görməyibdir bu gözəl çiçək.

O mələk xislətin oldular agah

Şər nələr başına gətirmişdir ah (6, 233).

Nizami göstərir ki, Xeyirə hər yerdə ehtiyac var, onsuz insanların həyatı bir heç olar.

Əslində Xeyir dünyanın mahiyyətindədir, ona görə də yox olmur. Şər isə zaman-zaman nə qədər güclü görünsə də, dünyanın gedişindədir, Xeyir kimi güclü deyil. Nizami Xeyir-Şər təzadının mahiyyətini incəliyinə kimi anlayır, bədiyyatının gücüylə aydın, anlaşılıqlı şəkildə ideyalar arasındakı təzadı çatdırır.

Xeyirin varidat sahibi olması, üç gözəlin vüsəlinə yətməsi, hakimiyətə yiyələnməsi Nizaminin ideal insan obrazına uyğundur. Burada artıq Nizami idealının bədiyyatda var olmasının gerçəkliyi görünür. Xeyirin sonda Şərə qıya bilməməsi Nizaminin dünya, həyat gedişatını dərinlən duyduğunu göstərir. Şər obraz kimi öldürülsə də, yenə var. Yəni ağılda, duyğuda Şərlə döyüş onun gerçəklikdən tamamilə silinməsi anlamına gəlmir. Ancaq bədiyyatda bu, mümkündür. Nizami bu həqiqəti fitrətən duyduğu, anladığı dərəcədə bədiyyatında üstünlüyü təbii olaraq Xeyirə verir.

Sonuc. Nizami yaradıcılığında Xeyir və Şər ideyalarının ifadəsi yüksək bədiyyatçılıq səviyyəsindədir. Folklorumuzdakı ilkin mifoloji düşüncədən “Avesta”ya qədərki inkişaf prosesi Xeyir və Şər obrazlarının xəlqi düşüncə, xəlqi dünyabaxış səviyyəsində yol getdiyini göstərir. Bu prosesdə Tanrıçılıq-Zərdüştcülük xəttinin üzvi bağlılığı, ideya uyğunluğu, birxətlliliyi problem mövzunun ayrıca öyrənilməsinin gərəkliliyini şərtləndirir.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında (konkret olaraq “Yeddi gözəl” poeməsindəki “Xeyir və Şər” mənzum hekayəsi əsasında) Xeyir və Şər ideyalarının obrazlaşdırılması şairin mövzuya fitrətən, təbii şəkildə ulusal məntiqlə yanaşdığını göstərir. Belə ki, obrazların daxili aləminin ifadəsi türk xalqının xarakterinə, düşüncəsinə uyğun açılır, mifoloji düşüncədən bədiyyatadək gerçəkləşən idrak yolu Nizami ruhuna kənar təsirlərin (bilgilərin) diktəedici rolunun olmadığını sübut edir.

QAYNAQLAR

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı: Elm, 2004
2. Azərbaycan ruhunun zəngin ifadəsi.
www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2016/iyun/494905.htm

3. Q.Ramazan.Nizami poeziyasında məkan, zaman və kəmiyyət vəhdəti: dini-mifoloji düşüncə kontekstində. Nizami Gəncəvi və folklor. Bakı: “Nurlan”, 2013, s. 16-36

4. Quliyev İ. Nizami yaradıcılığında Zərdüştilik. Bakı: Mütərcim, 2018, 176 s.

5. Elməddin Əlibəyzadə. Avesta Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir. Bakı: 2005, 240 s.

6. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2004, 336 səh. “Xeyir ilə Şərin hekayəti”, s. 225-244

7. Nizami Gəncəvi. Lirika. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2004, 160 s.

8. Nizami Gəncəvi və folklor, Bakı: “Nurlan”, 2013, 214 s.

9. Rzasoy S. Nizami Gəncəvinin milli və ədəbi kimliyi haqqında. Nizami Gəncəvi və folklor. Bakı: “Nurlan”, 2013, s. 6-16

10.Nizami Gəncəvi Azərbaycan şairidir.

www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2017/oktyabr/559039.htm.